

PÉNTEK JÁNOS

MAGYAR NYELVŰ TUDOMÁNYOSSÁG – KEZDET ÉS VÉG?

350 éves Apáczai Magyar Encyclopaediája

Apáczai jelképes, emblematikus személyisége Erdélynek, a magyar művelődésnek.

Hihetetlen szinte, hogy az a rövid élet negyedfél századdal ezelőtt milyen biztatást, példát és elkötelezettséget sugároz azóta is minden olyan utána jövőnek, aki cselekedni akar a köz érdekében, aki alapvető értéknek véli a tudást, az anyanyelvet, és az anyanyelvű műveltséget pedig a nemzet összefogójának és felemelőjének.

Antológiát lehetne és kellene összeállítani a róla szóló irodalmi szövegekből, albumot a képzőművészeti alkotásokból, amelyek képzelt alakját, arcát megjelenítik. Hosszú sora van az ő nevét, vagy éppen az Enciklopédia címét viselő törekvéseknek, intézményeknek. Ha pedig az emlékezőket, az értelmezőket, a tudós szerzőket nézzük – és csak az erdélyieket –, abban a sorban ott találjuk a tanítvány Bethlen Mikóst, Gyalui Farkast, Herepei Jánost, Tavaszgy Sándort, Makkai Lászlót, Bretter Györgyöt, Benkő Samut, Csetri Eleket, Fábíán Ernőt, Hajós Józsefet, Szigeti Józsefet, Vita Zsigmondot, a *Korunk* folyóiratot Apáczai emlékszámával. Az *Encyclopaediát* itthon Szigeti József jelentette meg 1977-ben a Kriterion „Fehér könyvek” sorozatában, 17 ezer példányban.

Apáczai Csere János viszonyítási pont és viszonyulási pont.

Példájával és szövegeivel szinte folyamatosan úgy volt és úgy van jelen, mintha élőként járna közöttünk. Nem egyszerűen csak arról van szó, hogy mindig akadnak, akik éltetik emlékét, táplálják kultuszát és mítoszát, hanem arról is, hogy megidézett szövegeiben mindig van valami aktuális. Erdély nem feledkezett meg róla, de nem is szívlelte meg maradéktalanul tanításait, törekvéseit. Megkockáztatható az az állítás, hogy utóéletében is inkább neki magának, azaz személyének van kultusza, de – mint lenni szokott – eszméinek, amelyek ma is aktuálisak, sokkal kevésbé: nevét idézzük, de szellemét nem. Emlékszik rá szülőfaluja is, amely kibocsátotta, és emlékszik rá a város, amely elbocsátotta, és ahová mintegy csatavesztetten újabb csatákra visszatért, és amely – ha mással nem – végső nyughellyel szolgálhatott a Házsongárdi Pantheonban.

De amire most vállalkozunk, az nem kegyeleti aktus, nem emlékének megidézése csupán és elsősorban. „A magyarul megszólaló tudomány” – ez tudományos konferenciánk címe és témája. Nem könnyű a válasz, ha azt kérdezzük, ki volt igazából Apáczai: professzor a szó pedagógiai értelmében, azaz tanító?

Alkotó tudós? Vagy csupán közvetítő? Hogy pedagógus volt, az kétségtelen, és az Enciklopédia pedagógiai mű is. Egyáltalán nem mondvacsinált a párhuzam közötté és Comenius között. Nem volt alkotó tudós abban az értelemben, mint később Bolyai, inkább a mindenhez értő, gyanús erdélyi polihisztorok sorát nyitja meg. De hogy igazságosabbak legyünk és pontosabbak: az ő alkotása a nyelvhez kapcsolódik. Olyan az Enciklopédia a magyar nyelv történetében, mint volt korábban a vallásos irodalomban az Ómagyar Mária-siralom vagy a Halotti Beszéd, mint volt Sylvester hexameteré, Károli bibliája, Balassi költészeté, Pázmány prózája. Mindezeket a próbákat a magyar nyelv már fényesen kiálta. De hogy alkalmas-e az elvont tudományok, a természettudományok megszólaltatására és közvetítésére is, ennek próbája volt az Enciklopédia.

Ismeretes Apáczai okfejtése az Enciklopédia Előszavában:

„... különféle népeknek különféle anyanyelven írott könyveire bukkantam. Igen nagy és tartós csodálkozással jó ideig lapozgattam bennük előre és hátra, s rájöttem arra: nem csoda, hogy azok a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hiszen az összes tudományokat anyanyelvükön olvassák és közlik, tanítják és tanulják. [...]

Hát nem tanít-e minket a mindennapos tapasztalt arra, hogy mindezek a népek, külön-külön mindegyik – honfitársaink szegényére – bővelkednek tudós férfiakban. Ennek bizony nem a legutolsó, hanem éppen a legelső oka az, [...] hogy vannak mindféle, anyanyelven írott tudományos könyveik. Így minden kétséget kizáróan igaznak kell tartanunk, hogy az a nép, mely mindent idegen nyelvekből kölcsönöz, nagyon szerencsétlen, és az összes népek között legmélőbb a szájalomra. [...]

De mi haszna, ha könnyes szemmel csupán szemlélem a távolból hazám áldatlan sorsát?

[...] Minden gondolatomat az a vágy foglalta le, hogy segítsek szülőháza-
mon. Ezért nekidühödtem az írásnak, és – első kísérletképpen – hozzáálltam, hogy mindenfajta tudományágból magyar nyelvre fordítsak valamit. De amikor a nyelv nagyfokú szegénysége és sivársága már a küszöbről riasztó látványként tárult elém, megkezdett munkámat legott abbahagytam.”*

Honnan kapja aztán ő az önbizalmat, a példát és bátorítást? Theodorosz Gazától, akitől megtudja, hogy a latin kezdetben maga is „szegény és sívár” volt, amikor Arisztotelésznek az állatokról és növényekről szóló görög szövegeit először kellett ezen a nyelven megszólaltatnia. Gaza világosítja meg, hogy „a dolgok neve olyan, amilyent a névadók tetszése szabott rájuk. „Nebet adni pedig minden időben egyformán szabad.” A névadás módjára is Gaza adja meg a mintát: „Hozzáfogok tehát, hogy [...] egyrészt tőlem telhető szorgalommal kikeressem azokat a növényeket, melyek megvannak a latin nyelvben, másrészt pedig,

* Az Apáczai-idézetek az *Encyclopaedia* 1977-es, Szigeti-féle kiadásából valók (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest).

hogy az új dolgoknak új nevet adjak, ha nyelvérzésem alapján alkalmas megoldást találok ...”

Apáczai munkamódszere: latin nyelvű ismerettár összeállítása, majd ennek átültetése egy másik nyelvre: „a tudomány számára idegen magyar nyelvre”. Az Enciklopédia jól tükrözi, mely területeken volt ekkor szegényesebb, és mely területeken gazdagabb a magyar nyelv: az elvont gondolkodás kategóriáinak magyar elnevezései hiányoztak elsősorban, ezeket kellett megalkotni, de viszonylag bőségesebb akkor, ha a földi dolgokról vagy „a csinálmányokról” kellett értekezni. A magyar nyelv, akár annak Apáczai számára otthonosabb székely táji változata, a tapasztalati tudást tükrözte a mindennapi, a praktikus dolgokról, ezért jóval könnyebb a földművelésről, az állattartásról írnia, mint a logikai kategóriákról. A magyar nyelvben ekkor és általa jelenik meg a hagyományos narratív ismeret mellett a paradigmatis megismerés. A latin közvetlen közvetítésével.

Ettől kezdve a tudomány számára már nem idegen a magyar nyelv, és a magyar nyelv számára nem idegen a tudomány. Erről szólnak mai konferenciánk előadásai, erről a következő évszázadokban kiteljesedő folyamatról: a magyar tudományos és szakmai terminológia, valamint a tudományos stílus alakulásáról, a szabatos és pontos értekező próza követelményeiről. Ebben a folyamatban az ismerettáron, kompendiumokon kívül szerepük volt a korabeli és későbbi két- és többnyelvű szótáraknak, a kodifikációs célú grammatikáknak, a nyelvújításnak, az Akadémiának mint nyelvi intézménynek, valamint a szakmai nyelvművelésnek. A szaknyelvekkel válik teljessé a nemzeti nyelv, velük válik funkcionálisan teljessé és más nyelvekkel egyenértékűvé a magyar nyelv.

De térjünk még vissza Apáczaihoz és korához! Mint köztudomású, szerencsésére és szerencsétlenségére Hollandiába küldte őt az egyház költségén Geleji Kátóna István püspök (akinek nyelvészeti működése egyébként szintén megérdemelne egy konferenciát). Szerencsésére, mert mint mondják, Hollandia ekkor a kultúra és a polgári jólét szigete Európában, az egyetlen szigete, és szerencsétlenségére, mert sehol nem lehetett ennél nagyobb a kontraszt Erdélyhez viszonyítva. Szerencsésére, mert itt érthette az a hármasszellemi hatás, amely további működését, dühét és lendületét meghatározta: a francia karteziánizmus, a karteziánus filozófia és módszer; a holland presbiterianizmus; és az angol puritanizmus, a puritánus etika. A tudomány művelése, szemlélete vagy akár oktatása szempontjából az első a legfontosabb: a karteziánizmus, amely új megközelítésével, egységes világmagyarázatával – mai szóval élve – paradigmaváltást jelentett a tudomány művelésében. Apáczai nem hivatkozik ugyan rá, de nem véletlen, hogy a modern természettudományos gondolkodás azzal a Galileivel kezdődött el, aki fő művét latin helyett olaszul írta. Anélkül, hogy tudományfilozófiai fejtegetésekbe bocsátkoznék, nyilvánvaló, hogy például „az óriás vállán ülő csecsemő” toposzával a tudományos ismeretek halmozódása feltételeződik, de ugyanakkor az akkor még Hollandiában is tiltott karteziánizmus a kétellyel, kételkedéssel, kritikával új gondolkodásmódot, új módszert honosít meg. Azt a módszert, amely a tudományos

haladást sejtések és cáfolatok láncolatán át valósítja meg. Az egyetlen bizonyosság Descartes-nál maga a gondolkodás, a kételkedés; a megismerésben, a kutatásban pedig nem az, ami igazolható, hanem, ami cáfolható.

Apáczai hivatástudata, reformeri dühe és elszántsága részben bizonyára alkati adottság volt, mert ilyesmit csupán tanulni, követni nem lehet, de szerepe volt benne a puritánus erkölcsiségnek is. „Ne a tudás kedvéért tanuljunk, írta Francis Bacon, hanem, hogy cselekedhessünk.” Ez vezette őt abban a konok akaratban, amelyet gyulafehérvári és kolozsvári beköszöntő beszédeiben fejt ki: az oktatás reformjában, az erdélyi feudális világ megváltoztatásában, népiskolák és főiskolák szorgalmazásában.

Mi van ma a magyar szaknyelvekkel, a magyar nyelvű tudományossággal? Miért a címbeli aggodalom?

Az egyik gond – és ezt néhány évvel ezelőtt Pusztai Ferenc fogalmazta meg egy akadémiai tanácskozáson –, hogy a szakosodással, az ismeretek mélyülésével az anyanyelvi terminológia is ezotrikussá válik, olyanná, amelyet csak a beavatottak, a szakemberek értenek. Amennyiben a nyelv belső szervességének megbomlását nem a fölöslegesen idegen terminológia okozza, ezt a kedvezőtlen változást úgy kell tekinteni, mint amely természetes következménye a tudományterületek elkülönülésének.

Általánosabb kérdés, hogy a nyelvi elkülönülésben, az anyanyelvűségben egyre többen a hatékony tudományművelés akadályát látják: a tudomány egysége és egyetemessége egyetlen közös nyelvet feltételez, mondják. Hadd idézzem ezzel kapcsolatban egyetértőleg egy ismert műszaki tudós véleményét, a Michelberger Pálét: korunk új latinjának nevezi az angolt, érveit és ellenérveit pedig így válaszolja: „Ha az egységes tudományos nyelv egyúttal egyetlen tudományos nyelvet enged meg, akkor az ettől eltérő nemzeti nyelvek elszegényednek. Megszűnik a nemzeti nyelvű tudományos irodalom, szűkül az alapfokú és gyengül a középfokú oktatás. A nemzeti nyelvek szókincse a tudományos kifejezések eltűnése miatt zsugorodik.” (*Nemzeti nyelv a tudományban: múlt – jelen – jövő*. In: Glatz Ferenc (szerk.), *Magyar nyelv az informatika korában*. MTA 1999. 21–22). Ez tehát óhatatlanul a nemzeti nyelvek, az „anyanyelvek” funkcionális szűkülését és erózióját eredményezi. Többen figyelmeztettek arra is, hogy a sok, nem angol anyanyelvű tudós rossz angolságával magát az angolt is rontja.

Éppen a világhírű magyar származású természettudósok beszéltek arról egy-behangzóan többször is, hogy számukra a magyar nyelv azért is fontos és előnyös volt, mivel a problémák sajátos megközelítését tette lehetővé. Ugyanis minden nyelv eltérő optikájú műszere is a megismerésnek. Az egységes tudományos nyelv azt is jelenti, hogy az alkotó tudósok lemondanak arról a többletről, a megközelítésnek arról a sokféle lehetőségéről, amit maguk az egyes nyelvek nyújtanak, és ezzel a tudományos gondolkodás is egysíkúvá válik.

A nemzeti nyelv továbbra is megőrzi fontosságát az oktatásban, a tudományos képzésben, mivel ennek leghatékonyabb eszköze, és a tudomány alkotó

művelésében. Ha a tudomány valóban hatékony kíván lenni, nem mondhat le a nyelvi sokszínűség kétségtelen előnyeiről, az angol nem lehet az újkor latinja, az egyetlen tudományos nyelv, de fontos szerepet tölt és tölthet be a tudományok közvetítő nyelveként.

De térjünk vissza saját dolgainkhoz, mármint az erdélyiekhez.

Az Apáczaira való hivatkozások akkor szaporodtak meg tájainkon, amikor veszélybe került az anyanyelvű oktatás, az anyanyelvű szakképzés és tudományos képzés, az anyanyelvű egyetem; amikor nyilvánvalóvá vált a magyar tudományos nyelv, terminológia leépülése, amikor veszélybe került a tudányművelés és tudománynépszerűsítés lehetősége magyar nyelven; amikor – Erdélyben is – divattá vált a tudomány relativizálása, a tudás lebecsülése. Nem igazi és nem hiteles az Apáczaira való emlékezés, ha nem hangoztatjuk, mennyire fontos a tanulás, a tudás kultusza. Ha nem beszélünk arról, hogy aggasztóan csökken fiataljaink iskolázottsági színje és tudásszintje, ha nem beszélünk arról, hogy jó szakembereink kínálódnak az anyanyelvvel, ha szakmájukról kell beszélniük.

Kétségtelenül jogos tehát a tudomány egyetemességének hangoztatása, a közös közvetítő nyelv igénye, amely már rég nem a latin, hanem az angol, de veszélyes a relativizálás, és aggasztó a leépülés. A tudásról való lemondás, a tanulás, az iskolázottság lebecsülése egy általánosabb értékvesztés és széthullás veszélyét vetíti elénk.

Ez már a vég kezdete?

Most úgy tűnik, a fordítottját éljük át annak, amit Apáczai érzett annak idején. Azt tudniillik, hogy naggyá csak más nyelven válhat a nemzet, a sajátján már nem. De vajon így van ez?

KABÁN ANNAMÁRIA

A MAGYAR NYELVŰ TUDOMÁNYOSSÁG KEZDETE

A magyar irodalmi írásbeliség első korszaka az 1530-as évekig, az első magyar nyelvű nyomtatványok megjelenéséig tart. Erre a korszakra a középkori kultúra egyetemessége, a művészet, irodalom és tudomány sajátos egysége jellemző. Jelentős ez a korszak, hiszen az elején alakul ki a magyar nyelvű irodalmi írásbeliség, születnek első szövegemlékeink. Az iskolázás fejlődésével, a pécsi (1367), majd az óbudai (1384) egyetem létrehozásával megszorodnak a könyvek az országban. Számbelileg növekedik és tartalmilag gazdagodik a káptalani és kolostori könyvtárak állománya. A könyv uralkodó formája a középkor végén még a latin kódex, de már terjed a magyar nyelvű kódex és a nyomtatott latin könyv is.

Ebből a korszakból Temesvári Pelbárt tudományos munkásságát emelném ki, mivel a maga korában az európai tudományosság élvonalába tartozott. Latinul írt könyveit Európa-szerte ismerték, hiszen rengeteg kiadásban láttak napvilágot. Egy mindent magába foglaló tudományos szintézist, egy olyasféle összegző enciklopédia összeállítását tűzte ki célul, mint amilyen Petrus Lombardus *Négyeskönyve* is volt. Művének címe: *Aureum Rosarium Theologiae*. 1500-ban készült el az első kötet, majd 1503 tavaszára a második és harmadik kötet. 1504-ben bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy nagyszabású művét befejezze, így tanítványa, Laskai Osvát írta meg a befejező, negyedik kötetet. A *Rosarium* nemcsak a mintául vett Petrus Lombardus-féle *Sententiarum libri quattuor* anyagát aknázza ki, de bőven merít Petrus Comestor, Alexander Halensis, Albertus Magnus és Johannes Duns Scotus kommentárjaiból is. Továbbá nem hagyható említés nélkül Anselmus és Vincentius Bellocensis hatása sem.

A világi tudományok terén a magyar reneszánsz korai szakaszában is csak latin nyelvű művek születtek. A történelem humanista feldolgozását olasz humanisták végezték el. Ezek közül Antonio Bonfini művét emelném ki, amely *Hungaricarum rerum decades IV et dimidia* címen ismert. A korszak egyetlen jogtudományi műve Werbőczy *Tripartituma* 1517-ből. Laskai Csókás Péter Erdélyben működő tanár és prédikátor *De homine illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus* címen adta ki filozófiai traktátusát 1585-ben Wittenbergben. Megindul a természettudományi, ezen belül főleg az orvosi tanulmányok sora is. Balsarati Vitus János sárospataki tanár a pestisről szóló tanulmányt írt *De remediis pestis prophylacticis* címen, amely 1564-ben látott nyomdafestéket.

A viszonylag szűk körű felhasználásra készült és nemzetközi érdeklődésre is számot tartó tudományos művek – és általában a tudomány – nyelve továbbra is